

ระบบและทฤษฎีพุทธจิตวิทยา

Systems and Theories of Buddhist Psychology

ผศ.ดร.เรียงชัย หมื่นชนะ
อาจารย์พิเศษ คณะมนุษยศาสตร์
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๑. จิตวิทยา

ก่อนปีคริสต์ศักราช ๔๖๙ นักปรัชญาเริ่มสนใจสิ่งที่เป็นนามธรรมในตัวคน โดยเฉพาะเรื่องจิต หรือความคิดว่า ทำไมคนเราต้องคิด คิดมาจากส่วนไหนของร่างกาย วิธีการศึกษาเรื่อง การคิด ก็ใช้วิธีการหลายอย่าง ใช้ผ้าพันศีรษะเพื่อทดสอบว่า ในขณะที่อยู่ในสภาพดังกล่าว มนุษย์ คิดอย่างไร มีความสงสัยและประหลาดใจเกี่ยวกับสิ่งต่างๆ ทั้งที่มองเห็นได้และมองเห็นไม่ได้ โดยเฉพาะสนใจในความสามารถของมนุษย์แต่ละคนที่มีอยู่ในตัว ที่เกิดติดตัวมาพร้อมกับเขา จึงได้หันมาทำความเข้าใจเกี่ยวกับมนุษย์ที่เป็นตัวตนเอง และที่เป็นคนอื่น และคุณค่าต่างๆ ของมนุษย์ ดังที่ โสคราตีส (๔๗๐-๓๙๙ B.C.) กล่าวว่า จงรู้จักตนเอง (know yourself) และว่า ชีวิตที่ไม่ รู้จักตนเองเป็นชีวิตที่ไม่มีค่า (an examined life is not worth living) และมีความเชื่อว่า ญาณหรือจิตเป็นตัวบงการให้มนุษย์กระทำการต่างๆ^๑ ความสนใจของมนุษย์ที่มีในตัวของเขาเอง ที่มีในพฤติกรรมของเขา และที่มีในพฤติกรรมของคนอื่นนั้น มีผลทำให้เกิดการแตกแขนง ศาสตร์ใหม่จากปรัชญามาสู่อุตสาหกรรม เรียกว่า จิตวิทยา (The science of psychology)

๒. ความหมายของจิตวิทยา

จิตวิทยานั้น มีรากศัพท์มาจากคำว่า psyche หมายถึง ญาณ (soul) และ logos หมายถึง “พูด” หรือ “กล่าว” ถือเป็นศาสตร์ที่ว่าด้วยเรื่องญาณ แต่ความหมายนี้ได้ถูกปฏิเสธ เพราะคำว่าญาณนั้นมีความหมายคลุมเครือมาก ได้มีการถกเถียงมากเกี่ยวกับสถานะในร่าง

^๑ กิ่งแก้ว ทรัพย์พระวงศ์, จิตวิทยาทั่วไป, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยกรุงเทพ, ๒๕๕๓), หน้า ๑.

กาย เป็นต้น คำนิยามนี้เริ่มจะเปลี่ยนไปเป็นจิตศาสตร์ แต่เป็นสิ่งที่ยากที่จะให้ความหมายของคำว่า “จิต” หรือยากที่จะศึกษาได้ เพราะจิตนั้นเป็นกระบวนการที่ต่อเนื่อง แต่ลักษณะเฉพาะบางอย่างก็ยังคงค้นคว้าหาสาเหตุไม่ได้ในคนวิกลจริต หรือในเวลานอนหลับ หรือการที่จะรู้จิตใจของสัตว์ ต่อมานักจิตวิทยาได้ให้ความหมายใหม่ว่า จิตวิทยาเป็นศาสตร์ที่ว่าด้วยเรื่องจิต แต่ก็ถูกปฏิเสธไปอีก เพราะจิตสำนึกนั้น มีทั้งจิตสำนึก จิตใต้สำนึก และจิตไร้สำนึก

มีนักจิตวิทยาทั้งหลายได้นิยามความหมายของคำว่า “จิตวิทยา” แตกต่างกันไป ดังนี้ วูดเวิร์ด (Woodworth) 1889-1967 กล่าวว่า จิตวิทยา เป็นศาสตร์แห่งกิจกรรมแต่ละบุคคล กับสิ่งแวดล้อม วอตสัน (Watson) 1878-1958 ได้ให้คำนิยามว่า จิตวิทยาเป็นศาสตร์แห่งพฤติกรรม คำว่า พฤติกรรมนั้นหมายถึงพฤติกรรมของมนุษย์และสัตว์ ชาลส์ อี. สกินเนอร์ (Skinner) 1902 - 1992 กล่าวว่า จิตวิทยาเป็นศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการตอบสนองบางอย่าง หรือทุกสิ่งทุกอย่างของชีวิตที่แสดงออกมา รวมไปถึงกระบวนการปรับตัว กิจกรรม และประสบการณ์ขององค์การ (organism) ทุกรูปแบบ

จิตวิทยา ในความหมายกว้าง หมายถึงพฤติกรรมของแต่ละบุคคล ซึ่งเป็นผลมาจากการปรับตัวกับสิ่งแวดล้อม ในความหมายดังกล่าว พฤติกรรมหมายถึง การแสดงออกซึ่งกิริยาอาการต่างๆ เช่น การเดิน การพูด การหัวเราะ การร้องไห้ เป็นต้น คำว่า แต่ละบุคคลนั้น หมายถึงสิ่งมีชีวิต ได้แก่มนุษย์และสัตว์ ในความหมายสั้นๆ จิตวิทยา คือวิชาที่ศึกษาเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์และสัตว์ (psychology shall be considered as the science itself with behavior of living organism)

ในปัจจุบัน จิตวิทยามีความหมายเป็นที่ยอมรับกันว่า เป็นศาสตร์ที่ศึกษาถึงพฤติกรรม และกระบวนการทำงานทางจิต ด้านระเบียบวิธีทางวิทยาศาสตร์ (The Scientific Study of Behavior and Mental Process)^๒

การเข้ามาของจิตวิทยาตะวันตกในประเทศไทยนั้น เริ่มจากภายหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ เมื่อประเทศไทยรับเอาอารยธรรมตะวันตก และได้จัดการศึกษาแบบตะวันตก เริ่มเห็นความ

^๒ จิราภา เต็งไตรรัตน์ และคณะ, **จิตวิทยาทั่วไป**, (กรุงเทพฯ: มหาวชิราวุฒยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒), หน้า ๕.

สำคัญของการศึกษาทางด้านจิตวิทยา เช่น พระยาเมธาธิบดี, อาจารย์เอื้อม อิงควาณิชย์, ม.ล.ต๋อย ชุมสาย เป็นต้น และมีการพิมพ์ตำราจิตวิทยา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙^๓ มีการพัฒนาการศึกษาค้นคว้า เป็นลำดับ จัดการศึกษาทั้งในระดับปริญญาตรี ปริญญาโท และปริญญาเอก มีการศึกษาค้นคว้าวิจัยกันอย่างจริงจังจนเป็นที่รู้จักกัน มีแขนงการศึกษาหลายแขนง เช่น จิตวิทยาพัฒนาการ จิตวิทยาสังคม จิตวิทยาการศึกษา เป็นต้น

๓. ระบบพุทธจิตวิทยา

คำว่า ระบบนั้น ตรงกับภาษาอังกฤษว่า system ซึ่งมาจากภาษาละตินว่า systema คือ ชุดของสิ่งที่มีปฏิสัมพันธ์กัน หรือการพึ่งพาซึ่งกันและกันของสิ่งที่มีการดำรงอยู่ที่แตกต่างกันและมีอิสระที่ได้ถูกรวบรวมในรูปแบบบูรณาการทั้งหมด ในความหมายหมายถึง ชุด (set) ของ ส่วนประกอบ (element) ที่มีลักษณะสัมพันธ์กันโดยการรวมกันเป็นกลุ่ม (input) กระบวนการ (process) และผลผลิต (output) จุดเน้นของระบบ จะเน้นไปที่กระบวนการ หมายถึงขั้นตอน การปฏิบัติงานที่มีการกำหนดอย่างชัดเจนว่าจะทำอย่างไรบ้าง เพื่อให้ได้ผลที่ต้องการ ขั้นตอน การปฏิบัติงานจะต้องปรากฏให้ทราบโดยทั่วไป ไม่ว่าจะ เป็นรูปแบบของเอกสาร หรืออิเล็กทรอนิกส์ หรือโดยวิธีอื่น^๔ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายว่า ระบบคือ อย่าง ทำนอง ลำดับ ระเบียบ ที่รวมส่วนต่างๆ เข้าด้วยกัน ชั้น เช่นกับ ระบบใบไม้ คือ ใบไม้ที่หล่นลงมาซ้อนกัน^๕

ในการศึกษาพุทธจิตวิทยานั้น ได้ถือเอาองค์ประกอบของระบบเป็นแนวทางในการศึกษา พุทธจิตวิทยา คือ การกำหนดวัตถุประสงค์ ขอบเขตเนื้อหา สมมติฐาน สาขา พัฒนาการของการศึกษาพุทธจิตวิทยา คำสอนแม่บท การศึกษาจากวรรณคดี การศึกษาพุทธจิตวิทยาจากพุทธสาวก สาระพุทธจิตวิทยา การพัฒนาจิตและจิตวิทยาประยุกต์ ในลักษณะบูรณาการอย่างสัมพันธ์

^๓ จีราภา เต็งไตรรัตน์ และคณะ, **จิตวิทยาทั่วไป**, หน้า ๕.

^๔ www.thaiall.com

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๕๔), หน้า ๒๖๘.

กัน ตั้งแต่วัตถุประสงค์เป็นต้นไปจนนิสิต มีจิตสาธารณะ มีเมตตา ปรารถนาดีต่อกันตามหลักสังคหวัตถุ

๔. แนวคิดหรือทฤษฎีพุทธจิตวิทยา

แนวคิด (concept) คือ ภาพพจน์ มโนภาพ มโนทัศน์ ภาพในใจหรือแบบของความคิดที่เป็นตัวแทน ความคิดรวบยอด ลักษณะที่สำคัญหรือปรากฏการณ์ ผ่านกระบวนการเรียนรู้คิด (cognition) ของคนเรา เป็นวิธีการที่เราจัดกลุ่มหรือจำแนกข้อมูลข่าวสาร เพื่อให้เรามองเห็นว่าสิ่งใดอยู่ในกลุ่มเดียวกัน เช่น มองว่าโต๊ะ เก้าอี้ เติง คือส่วนหนึ่งของเฟอร์นิเจอร์ ซึ่งต่างจากบ ซึ่งมีความคิดรวบยอดอีกแบบหนึ่ง คือบเป็นส่วนหนึ่งของสัตว์ หรือสัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ การรู้จักจัดกลุ่มดังกล่าว ทำให้เราเข้าใจโลกที่เราอาศัยอยู่ได้ดีขึ้น

การศึกษาพุทธจิตวิทยานั้นมีแนวคิดว่า พุทธะ แปลว่า ผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน หมายถึงบุคคลที่ตรัสรู้แล้ว ผู้รู้ร้อยสี่ ๔ แบ่งเป็น ๓ คือ พระพุทธเจ้า (ท่านผู้ตรัสรู้เอง และสอนให้ผู้อื่นรู้ตาม พระปัจเจกพุทธะ (ท่านผู้ตรัสรู้เองจำเพาะผู้เดียว) และพระอนุพุทธะ (ท่านผู้ตรัสรู้ตามพระพุทธเจ้า) (สาวกพุทธะ)

ทฤษฎีพุทธจิตวิทยา

ทฤษฎี หมายถึง กลุ่มความคิดที่มีเหตุผล ซึ่งได้มาจากการศึกษาอย่างเป็นระบบและมีจุดมุ่งหมายเพื่ออธิบายเรื่องราวหรือเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นอย่างมีเหตุผล โดยได้ผ่านการทดลองอย่างน่าเชื่อถือ เช่น ทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์^๖

ทฤษฎี หมายถึง ระบบความคิดที่มีการจัดการที่ได้อธิบายปรากฏการณ์ เหตุการณ์ต่างๆ ว่าเป็นอะไร เกิดขึ้นได้อย่างไร และจะเป็นอย่างไรต่อไปในอนาคต ทฤษฎีได้มาจากการตั้งสมมติฐาน (hypothesis) และการพิสูจน์อย่างเป็นวิทยาศาสตร์ จนได้หลักฐานข้อเท็จจริง มีเหตุผลที่น่าเชื่อถือยืนยันอยู่จำนวนหนึ่ง จึงได้รับการยอมรับว่าเป็นทฤษฎี^๗

^๖ จ้านงค์ อติวัฒน์สิทธิ์, ศ. **สังคมิวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์**, (สำนักงานอธิการบดี : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๔๓.

^๗ วิทยากร เชียงกุล, **จิตวิทยาและการพัฒนาตนเอง**, (กรุงเทพมหานคร : เดือนตุลา, ๒๕๕๒), หน้า ๒๔๐.

ทฤษฎีตามหลักพุทธจิตวิทยานั้น ตรงกับภาษาบาลีว่า ทิฏฐิ แปลว่า ความเห็น ความเข้าใจ ความเชื่อในการศึกษานี้ หมายถึงการเห็นชอบ (สัมมาทิฏฐิ) ได้แก่ เห็นชอบตามทำนองคลองธรรมว่าทำดีมีผลดี ทำชั่วมีผลชั่ว ชัณฑ์ไม่เที่ยง เห็นอริยสัจ ๔^๘

ดังนั้น การศึกษาพุทธจิตวิทยาจึงเป็นการศึกษาถึงระบบที่เน้นกระบวนการที่มีการกล่าวถึงวัตถุประสงค์ เนื้อหาพุทธจิตวิทยาและจุดประสงค์เชิงคุณธรรม คือผู้เรียนที่ได้ศึกษาวิชานี้จะเป็นผู้ที่มีจิตสาธารณะ และมีความคิดเห็นที่เป็นสัมมาทิฏฐิตามหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา

ในส่วนแนวคิดหรือทฤษฎี ที่เป็นแนวคิดทางพุทธจิตวิทยานั้น เป็นแนวคิดที่พระพุทธเจ้าได้ตั้งเป็นสมมติฐาน (hypothesis) ตามหลักวิทยาศาสตร์ จนปรากฏเป็นแนวคิดหรือทฤษฎีที่เป็นสัมมาทิฏฐิ เกิดเป็นหลักธรรมและมีการเผยแพร่จนมีประชาชนนับถือทั่วโลก เช่น หลักธรรมเกี่ยวกับการฝึกหัดอบรมจิตใจ หลักวิปัสสนากรรมฐาน เป็นต้น

สมมติฐานในพุทธจิตวิทยา

พระพุทธเจ้าได้ตั้งสมมติฐาน ๒ ครั้ง คือ

ครั้งที่ ๑ หลังจากได้ทอดพระเนตรเห็นเทวทูต ๔ คือ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะทรงพอใจในสมณเพศ เห็นว่า สมณเพศน่าจะเป็นโอกาสอันงามที่จะทำชีวิตให้บริสุทธิ์ หลุดพ้นจากความแก่ ความเจ็บ และความตายได้ จึงได้เสด็จออกผนวช ได้พิสูจน์และทดลองด้วยพระองค์เอง โดยเข้าศึกษาและปฏิบัติในสำนักของอาหารดาบส และอุทกดาบส จนบำเพ็ญทุกรกิริยา ๓ วาระ คือ^๙

วาระแรก กดพระทนต์ด้วยพระทนต์ (กัดฟัน) กดพระตาลด้วยพระชิวหา (เอาลิ้นดันเพดาน)

วาระที่สอง กลับลมหายใจเข้าออก จนเกิดเสียงอุ้งในช่องพระกรรณทั้งสอง

^๘ ทิสิฐุ เจริญสุข, **คู่มือการอบรมสมาธิ**, (กระทรวงศึกษาธิการ: กรมการศาสนา, ๒๕๔๒), หน้า ๒๔-๒๕.

^๙ คณาจารย์ สำนักพิมพ์เสียงเสียง, **พุทธประวัติฉบับมาตรฐาน**, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เสียงเสียง, ๒๕๔๗), หน้า ๓๕-๓๖.

วาระที่สาม ทรงอดพระกระยาหาร เสวยแต่วันละน้อย จนมาดำริว่า การบำเพ็ญ
 ทุกรกิริยา ไม่ใช่ทางตรัสรู้

หลังจากนั้น ทรงเกิดอุปมา ๓ ข้อ คือ

ข้อที่ ๑ สมณพราหมณ์ ยังมีความพอใจในกาม มีใจยังไม่สงบระงับ แม้จะบำเพ็ญเพียร
 อย่างแสนสาหัสก็ไม่สามารถตรัสรู้ได้ เปรียบเหมือนใบไม้สดที่แช่อยู่ในน้ำ บุรุษจะนำไปสี้ให้
 เกิดไฟไม่ได้ ต้องเหนียวเปลา่

ข้อที่ ๒ สมณพราหมณ์ หลีกออกจากกาม มีใจรักใคร่ในกาม มีใจยังไม่สงบระงับ แม้
 จะบำเพ็ญเพียรอย่างแสนสาหัส ก็จะไม่สามารถที่จะตรัสรู้ได้ เปรียบเหมือนไม้สดที่ชุ่มด้วยยาง
 แม้จะอยู่บนบก บุรุษจะนำไปสี้ให้เกิดไฟไม่ได้เช่นกัน

ข้อที่ ๓ สมณพราหมณ์ ละความใคร่ในกามได้แล้ว มีใจสงบระงับ มีการบำเพ็ญเพียร
 อย่างยิ่ง ย่อมสามารถตรัสรู้ได้ เปรียบเหมือนไม้แห้งที่วางอยู่บนบก บุรุษสามารถสี้ให้เกิดไฟได้

จากอุปมา ๓ ข้อ ทำให้พระองค์ทรงเห็นว่า การบำเพ็ญกุศลกิริยาไม่ใช่หนทางแห่งการ
 ตรัสรู้ จึงทรงเปลี่ยนแปลงสมมติฐานใหม่ ครั้งที่ ๒ ทรงทราบแล้วว่า การบำเพ็ญกุศลกิริยาไม่ใช่ทาง
 แห่งการตรัสรู้ โดยเปรียบเทียบกับเสียงพิณที่ท้าวสักกเทวราช ดัดถวายเป็นดังสมมติฐานใหม่ว่า

การบำเพ็ญเพียรทางจิตโดยยึดหลักมัชฌิมาปฏิปทาเป็นข้อปฏิบัติ จะเป็นหนทางบรรลุ
 พระสัมพันธูปัญญาแน่ จึงทรงเริ่มฉันอาหารและบำเพ็ญเพียรทางจิต จนได้ตรัสรู้เป็น
 พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อวันที่ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ก่อนพุทธศก ๔๕ ปี

๕. กำเนิดพุทธจิตวิทยา

ในการศึกษาพุทธจิตวิทยานั้น จะต้องทำความเข้าใจพระพุทธเจ้าในฐานะเป็นผู้นำเอา
 ความรู้แขนงนี้มาแสดงให้ประจักษ์แก่ชาวโลก ดังนี้ พระพุทธเจ้าตามประวัติศาสตร์ มีพระนาม
 เต็มว่า เจ้าชายสิทธัตถะ เป็นโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะ และพระนางสิริมหามายา แห่งนครก
 บิลพัสดุ์ ประเทศอินเดีย ทรงประสูติก่อนพุทธศักราช ๘๐ ปี เมื่อมีพระชนมพรรษาได้ ๑๖ พรรษา
 ได้ทรงอภิเษกสมรสกับเจ้าหญิงยโสธราหรือพิมพา และทรงมีพระโอรส ๑ พระองค์ นามว่า
 ราहुล เมื่อพระชนมายุได้ ๒๙ พรรษา ได้เสด็จออกผนวชเพื่อแสวงหาสัจธรรมเป็นเวลา ๖ ปี ได้
 ตรัสรู้อรหันต์ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค เมื่อพระชนมายุได้ ๓๕ พรรษา หลังจากนั้น

ทรงเสด็จไปประกาศหลักธรรมแก่ชาวโลกเป็นเวลา ๔๕ ปี และเสด็จดับขันธปรินิพพาน เมื่อพระชนมายุได้ ๘๐ พรรษา

ตลอดระยะเวลา ๔๕ พรรษานั้น พระพุทธองค์ทรงพิจารณาอิทธิธรรมปิฎกตลอด ๗ วัน และตรัสเทศนาพระสัจตปกรณาภิธรรมปิฎกในภายในไตรมาส^{๑๐} (พระอภิธรรม ๗ คัมภีร์) ณ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ โปรดพุทธมารดาสิริมหามายา ตลอด ๓ เดือน

ณ สัตตมหาสถานนั้น พระพุทธองค์ทรงพิจารณาพระอภิธรรมปิฎก หลังจากตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว เสด็จประทับเสวยวิมุตติสุขในสถานที่ต่างๆ แห่งละ ๗ วัน เป็นเวลา ๔๙ วัน ดังนี้

- สัปดาห์ที่ ๑ ต้นศรีเมหาโพธิ์ พิจารณาปัจจุสมุปบาท ทั้งอนุโลมและปฏิโลม
- สัปดาห์ที่ ๒ อนิมิสเจตีย์ เฟงดูรัตนบัลลังก์
- สัปดาห์ที่ ๓ จงกรมระหว่างอนิมิสเจตีย์กับต้นศรีเมหาโพธิ์
- สัปดาห์ที่ ๔ รัตนฆรเจตีย์ เรือนแก้ว พิจารณาอภิธรรมปิฎก
- สัปดาห์ที่ ๕ อชปาลนิโครธ และทรงชัชชิตามาร
- สัปดาห์ที่ ๖ มุจลินท์ (ไม้จิก)
- สัปดาห์ที่ ๗ ราชายตนะ (ไม้เกตุ) ตปัสสะและภัลลิกะ

หลังจากสัปดาห์ที่ ๗ เริ่มประกาศศาสนาตามการอาราธนาของท้าวสหัมบดีพรหม โดยทรงเปรียบสรรพสัตว์ ลึงมีชีวิตเหมือนดอกบัว ๔ เหล่า ดังนี้ คือ

๑. อุกมภูติตัณญฺ ดอกบัวพินน้ำ พอได้รับคำชี้แนะก็จะสามารถตรัสรู้ได้
๒. วิปฏิตัณญฺ เสมอผิวน้ำ ต้องได้รับการชี้แนะและทบทวนก็จะสามารถตรัสรู้ได้
๓. เนยยะ อยู่ใต้น้ำ ต้องได้รับคำชี้แนะมากกว่าชั้นที่สอง จึงจะสามารถตรัสรู้ได้
๔. ปทปรมะ อยู่ใต้โคลนตม ชี้แนะอย่างไรก็ไม่สามารถตรัสรู้ได้

^{๑๐} สมเด็จพระพรหมญาณสังขาร, พระปฐมสมโพธิกถา (พิศดาร ๒๙ ปริเฉท), (กรุงเทพมหานคร : เลียงเชียง ม.ป.ป.), หน้า ๓๙๓-๓๙๔.

๖. วัตถุประสงค์ของการศึกษาพุทธจิตวิทยา

๑. วัตถุประสงค์เชิงพฤติกรรมทางกาย

๑) ทราบถึงคุณประโยชน์ของพระพุทธศาสนา
๒) มีคุณธรรมในจิตใจ เช่น ขันติ เมตตา สังคหวัตถุ พฤติกรรมเชิงบวก จิตสาธารณะ เป็นต้น

๓) ดำเนินชีวิตตามแนวพุทธจริยธรรม (อริยบุคคล)

๔) พึ่งตนเองและบำเพ็ญประโยชน์แก่สังคม ประเทศชาติ

๒. วัตถุประสงค์เชิงพฤติกรรมทางจิต

๑) เพื่อกำจัดอวิชชา ตัณหา และอุปาทาน

๒) มีความตั้งใจ (โยนิโสมนสิการ) สัมมาทิฐิ ปฏิบัติทางจิต (สมาธิ ปัญญา)

๓) ประโยชน์แห่งความสุขและสงบจิตใจ

๔) ประโยชน์สุขยิ่ง (พระนิพพาน)

๗. ขอบเขตเนื้อหาพุทธจิตวิทยา

หลังจากที่พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว พระองค์ได้พิจารณากระแสความเป็นไปของจิต ทั้งในกระแสชีวิตที่เป็นทุกข์ สาเหตุที่ทำให้ชีวิตเป็นทุกข์ ความเป็นไปได้ของการดับทุกข์ และวิธีการดำเนินชีวิตไปสู่การดับทุกข์ กระแสจิตหรือภาวะจิตที่พระองค์ทรงค้นพบนั้น ถือได้ว่าเป็นเนื้อหาสาระสำคัญของศาสตร์ที่เรียกว่า พุทธจิตวิทยา เพราะเป็นการศึกษาเรื่องจิตโดยตรง โดยมีจุดเน้นให้ผู้ศึกษาเฝ้ามอง พิจารณาและวิเคราะห์ จนรู้เท่าทันสภาวะจิตด้วยตนเอง เพื่อจะได้ขจัดทุกข์ทางใจได้สิ้นเชิง มีสภาวะจิตที่เป็นอิสระ ถึงความสุขที่สมบูรณ์ เป้าหมายของพุทธจิตวิทยาอยู่ที่การฝึกกระแสจิตเพื่อดับทุกข์ ดังพระดำรัสของพระพุทธองค์ที่ตรัสไว้ในอิลคัทฑุปมสูตร ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ในกาลก่อนก็ตาม ในบัดนี้ก็ตาม

เราบัญญัติสอนแต่เรื่องความทุกข์และความดับสนิทไม่

เหลือของความดับทุกข์เท่านั้น”^{๑๑}

^{๑๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๘ /๒๘๖.

คำว่า ทุข นั้นคือ สภาพที่ทนได้ยาก สภาพที่เป็นทุข ความไม่สบาย ความบีบคั้นจากปัญหาต่างๆ ซึ่งถือว่าเป็นสาระสำคัญและถือว่าเป็นจุดเริ่มต้นในทศนิกาย มหาวรรค กล่าวถึงทุขว่ามี ๒ ลักษณะ คือ^{๑๒}

๑. กายิกทุข เป็นความทุขหรือความบีบคั้นที่มีสาเหตุมาจากความต้องการต่างๆ เช่น ความต้องการอาหาร ต้องการมีรถ มีบ้าน ร่ำรวย เป็นต้น เป็นความต้องการทางวัตถุ

๒. เจตสิกทุข เป็นความทุขหรือความบีบคั้นที่มีสาเหตุมาจากความต้องการทางด้านจิตใจ ซึ่งถือว่าเป็นสาระของจิตวิทยาทั้งหมด ความทุขที่เกิดทางด้านจิตใจนี้เป็นความทุขที่เกิดก่อนความทุขทางกาย และสามารถบริหารจัดการได้ด้วยศักยภาพและสติปัญญาของมนุษย์ ดังพระพุทธพจน์ที่กล่าวไว้ในขุททกนิกายว่า

“จิตดีนรน กลับกลอก ป้องกันยาก ห้ามยาก คนมีปัญญาสามารถทำให้ตรงได้เหมือนช่างศรดัดลูกศร”

“ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จแล้วแต่ใจ ถ้าบุคคลมีใจไม่บริสุทธิ์ กล่าวอยู่ก็ตาม ทำอยู่ก็ตาม ทุกข์ย่อมเป็นไปตามบุคคลนั้น เหมือนล้อหมุนไปตามรอยเท้าโค ผู้ลากาเวียนไปอยู่ฉะนั้น”

“ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จแล้วแต่ใจ ถ้าบุคคลใดมีใจผ่องใส กล่าวอยู่ก็ตาม ทำอยู่ก็ตาม สุขย่อมเป็นไปตามบุคคลนั้น เหมือนเงามีปกติไปตาม ฉะนั้น”

ดังนั้น ผู้ที่สามารถบริหารจัดการจิตได้ก็สามารถบริหารจัดการกายได้

๘. คำสอนแม่บทของพุทธจิตวิทยา

คือ พระธรรมและพระวินัย ซึ่งถือว่าเป็นเนื้อหาหลักในการศึกษาพุทธจิตวิทยา

พระธรรมและวินัย คือ คำสอนทางพระพุทธศาสนา เรียกว่าเป็นแม่บทหรือหลักในการศึกษาพุทธจิตวิทยานั้น มีความหมายดังต่อไปนี้

^{๑๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๙๕ /๓๔๒.

ก. ธรรมะเป็นคำรวมเรียกสิ่งต่างๆ ที่เป็นธรรมชาติ ที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ตามระบบของธรรมชาตินั้นๆ และพฤติกรรมต่างๆ ของธรรมชาติ และสิ่งต่างๆ ในธรรมชาตินั้นๆ ทั้งที่อยู่ภายนอกและภายในมนุษย์ ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ได้นำมาเป็นกฎเกณฑ์ ทฤษฎี หลักการ ความรู้ (ปริยัติ) ความประพฤติ (ปฏิบัติ) และหลักแห่งความรู้แจ้งแทงตลอด ซึ่งเป็นผลที่เกิดจากการปฏิบัติที่เรียกว่า ญาณ โภธิ วิมุตติ หรือนิพพาน ซึ่งสามารถแบ่งธรรมชาติหรือธรรมะนั้นๆ ออกเป็น ๑๐ ประเภทด้วยกันดังต่อไปนี้^{๑๓}

๑. แฉยยธรรม คือ ธรรมหรือสิ่งที่ควรรู้ เช่น สังขาร จิต ลักษณะจิต นิพพาน เป็นต้น
 ๒. มรรคธรรม คือ อริยมรรค มีองค์ ๘ ประการ ซึ่งเป็นทางอันประเสริฐ หรือทางสายกลางที่พระพุทธเจ้าค้นพบ
 ๓. สภาวะธรรม คือ สภาพของสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติ ได้แก่ สิ่งที่ดี (กุศล) สิ่งที่ไม่ดี (อกุศล) และสิ่งที่มีสภาพกลางๆ (อัปยาคฤต)
 ๔. ชาติธรรม คือ สิ่งที่เป็นสามัญทั่วไปที่เกิดขึ้นในสิ่งนั้น ได้แก่ สิ่งที่เป็นทุกข์ เปลี่ยนแปลงและไม่คงอยู่ในสภาพเดิม จากอดีตไปสู่อนาคต
 ๕. มโนธรรม คือ สิ่งที่เป็นความรับผิดชอบชั่วดีที่เกิดขึ้นในชีวิตจิตใจ
 ๖. วิสัยธรรม คือ สิ่งที่เกี่ยวข้องกับประสาทสัมผัส (อวัยวะภายใน-ภายนอก) ซึ่งอาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้นภายในจิตใจ
 ๗. ปุญญธรรม คือ สิ่งที่มีค่าต่อชีวิต ได้แก่ คุณงามความดี ความสุขทางกายและจิต
 ๘. ภาวะธรรม คือ สิ่งที่มีอยู่ เกิดขึ้น และเปลี่ยนแปลงจากสภาวะหนึ่งไปสู่อีกสภาวะหนึ่ง
 ๙. ปาวจนธรรม คือ สิ่งที่เป็นคำสอน ที่เป็นปริยัติ ที่ควรนำมาศึกษา
 ๑๐. นิพพานธรรม คือ เป้าหมายของการศึกษาและชีวิตของพุทธศาสนิกชน
- ข. วินัย คือ กฎระเบียบ ข้อบัญญัติสำหรับฝึกหัดกาย วาจา และใจ ได้แก่ ลิกขาบท หรือศีลของพระภิกษุ สามเณร ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา และชี ในพระพุทธศาสนา
- ธรรมะและวินัยนี้ ถือว่าเป็นบทตั้งหรือเป็นแกนในการศึกษาพุทธจิตวิทยา

^{๑๓} จิตวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์, ๒๕๒๖, หน้า ๖๗-๖๘.

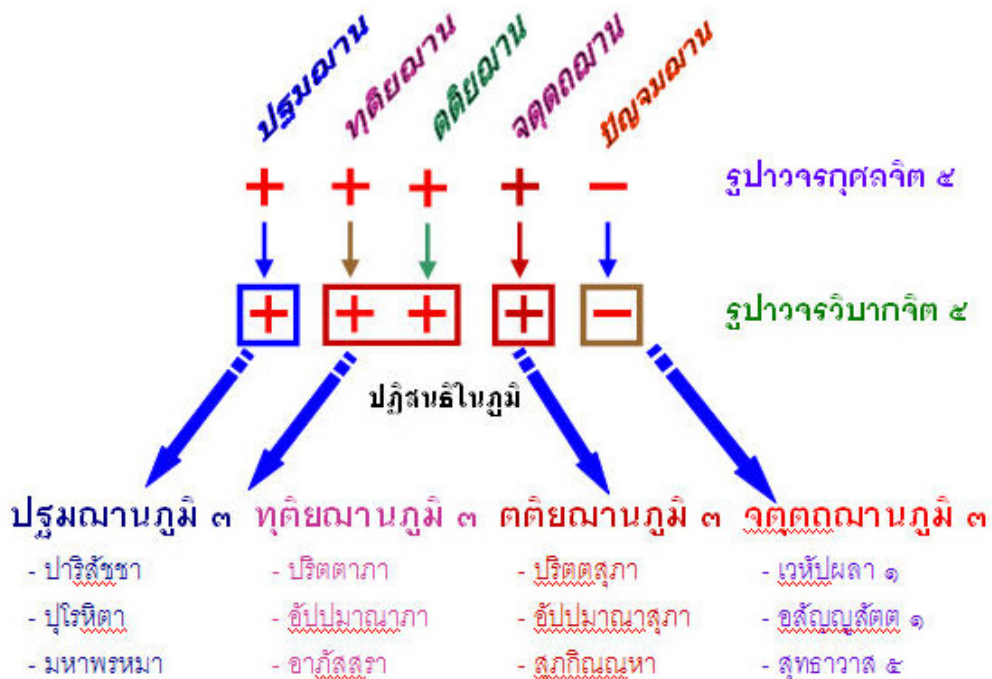
๙. สาขาของพุทธจิตวิทยา

พุทธจิตวิทยา สามารถแบ่งออกเป็นสาขาต่างๆ ได้ ๒ สาขา คือ

๑. พุทธจิตวิทยาทั่วไป จะเน้นศึกษาพฤติกรรมของจิตที่สะท้อนออกมาทางกายและวาจา ได้แก่ ทางอารมณ์ ความรู้สึก เซวณปัญญา การรับรู้ สุขภาพจิต การสื่อสาร ผัสสะ สังคม สิ่งแวดล้อม

๒. พุทธจิตวิทยาเหนือประสาทสัมผัสหรือชั้นสูง ในภูมิภพ ฌานสมาบัติ มรรค ผล นิพพาน โดยชาติ ภูมิ และกิริยาจิต เช่น จิตที่เป็นรูปาวจรกุศลจิต จะส่งผลให้เกิดในรูปาวจรกุศล ภูมิ

ผังแผนภูมิข้างล่าง

๑๐. สาขาพุทธจิตวิทยาการศึกษาในปัจจุบัน (เน้นการประยุกต์)

๑. **พุทธจิตวิทยาการศึกษา** เน้น พุทธิศึกษา (Cognitive Education) จริยศึกษา (Moral Education) พลศึกษา (Physical Education) พุทธศิลป์ (Buddhist Art Education)

๒. **พุทธจิตวิทยาสังคม** บทบาทในพฤติกรรมทางจิตที่แสดงออกในสังคม และปฏิกริยาทางสังคม

๓. **พุทธจิตวิทยาอนาคต** ศึกษาสามัญลักษณะของธรรมชาติ และจิตที่เป็นสังขตธรรม และอสังขตธรรม

๔. **พุทธจิตวิทยาประยุกต์** การนำพระพุทธานุสสติไปสอนตามสภาวะและสิ่งแวดล้อม พุทธจิตวิทยาบำบัด / พุทธจิตวิทยาวิเคราะห์ การนำหลักสมาธิและวิปัสสนาไปบำบัดผู้ป่วย

๕. **พุทธจิตวิทยาปรากฏการณ์** ศึกษาปรากฏการณ์ที่เกิดจากการปฏิบัติที่รู้เห็นด้วยตนเอง (จิตวิทยาพระนิพพาน)

๖. **พุทธจิตวิทยาการปรึกษา** การนำหลักธรรมไปให้คำปรึกษาแก่ผู้ป่วยในโรงพยาบาล ในลักษณะผู้ป่วยข้างเตียง (คิลานธรรม) ด้วยการปลอมโยน หรือการเจริญอานาปานสติตามหลักการให้คำปรึกษา

๑๑. การศึกษาพุทธจิตวิทยาจากพุทธสาวก

สังคัมพระพุทธานุสสติ เป็นสังคัมที่เป็นธรรมาธิปไตย ยึดคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นหลักในการประพฤติปฏิบัติและดำเนินชีวิต ประกอบด้วยบริษัท (กลุ่มคน) ๔ จำพวก ที่เรียกว่า พุทธบริษัท คือ ภิกษุ และสามเณร ภิกษุณีและสามเณรี อุบาสกและอุบาสิกา บริษัท ๔ ต้องยึดมั่นและนับถือพระรัตนตรัย และปฏิบัติตามธรรมวินัยคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า บริษัท ๔ นั้นถือว่าเป็นผู้แทนของพระศาสนาในการประกอบกิจกรรมทุกอย่าง มีหน้าในการศึกษาปกป้องคุ้มครองทะนุบำรุงพระศาสนาให้เจริญพัฒนาสถาพร

คำสั่งสอนของพระพุทธองค์ เรียกว่าพระธรรมวินัย ซึ่งต่อมามีการสังคายนาชำระตรวจสอบความถูกต้องมาโดยลำดับ และได้จัดเป็นหมวดหมู่ ที่เรียกว่า พระไตรปิฎก มี ๓ หมวด ดังนี้^{๑๔}

^{๑๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **พระไตรปิฎกสิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้**, (กรุงเทพมหานคร : แมสโปรดักส์, ๒๕๕๖), หน้า ๓๒-๔๒.

ก. วินัยปิฎก คือคัมภีร์ที่ว่าด้วยระเบียบวินัย มี ๕ หมวด ได้แก่

๑. มหาวิภังค์ : วินัยที่เป็นหลักใหญ่ๆ ของภิกษุ
๒. ภิกขุณีวิภังค์ : วินัยของภิกษุณี
๓. มหาวรรค : พุทธประวัติตอนแรก และกิจการของภิกษุสงฆ์
๔. จุลวรรค : พิธีกรรมทางพระวินัย ความเป็นมาของภิกษุณี และสังคายนา
๕. ปรีวาร : คู่มือตอบ-ซักถามความรู้พระวินัย

ข. สุตตันตปิฎก คือคัมภีร์ที่ว่าด้วยพระธรรมเทศนาต่างๆ ไป มีประวัติและเนื้อเรื่องประกอบ แบ่งออกได้ ๕ หมวดใหญ่ ดังนี้

๑. ทีฆนิกาย : พระสูตรหรือพระธรรมเทศนาขนาดยาว
๒. มัชฌิมนิกาย : พระสูตรหรือพระธรรมเทศนาขนาดกลาง
๓. สังกยุตตนิกาย : พระสูตรหรือพระธรรมเทศนาประมวลธรรมตามเรื่องที่เกี่ยวข้อง
๔. อังคุตตรนิกาย : พระสูตรหรือพระธรรมเทศนาเป็นข้อๆ ตามลำดับข้อธรรม
๕. ขุททกนิกาย : พระสูตรหรือพระธรรมเทศนาภาษิต คำอธิบาย และเรื่องราวเบ็ด

เตล็ด

ค. อภิธรรมปิฎก คือคัมภีร์ที่ว่าด้วยข้อธรรมล้วนๆ ไม่มีประวัติหรือเรื่องราวประกอบ มี ๗ หมวด ดังนี้

๑. ธัมมสังคณี : ธรรมะรวมเป็นหมวดเป็นกลุ่ม
๒. วิภังค์ : อธิบายธรรมแต่ละเรื่องแยกแยะออกชี้แจงวินิจฉัยโดยละเอียด
๓. ธาตุกถา : ธรรมะที่จัดระเบียบความสัมพันธ์เข้าในขั้นๆ ธาตุ อายตนะ
๔. ปุคคลบัญญัติ : บัญญัติความหมายบุคคลประเภทต่างๆ ตามคุณธรรมที่ดี
๕. กถาวัตถุ : แถลงและวินิจฉัยทัศนะของนิกายต่างๆ สมัยตติยสังคายนา
๖. ยมก : ธรรมะที่รวมเป็นคู่ๆ
๗. ปฏฐาน : อธิบายปัจจัย คือ ลักษณะความสัมพันธ์ที่เนื่องอาศัยกัน ๒๔ อย่าง

๑๒. การศึกษาพุทธจิตวิทยาจากวรรณคดี

๑. วรรณคดีบาลี (หนังสือบาลีที่ได้รับการยกย่องว่าแต่งดี คือ พระวินัยปิฎก ข้อห้ามหรือข้อปฏิบัติ พระสุตตันตปิฎก พระธรรมเทศนาทั่วไปมีประวัติและเรื่องประกอบ พระอภิธรรมปิฎก ธรรมะล้วนๆ)

๒. อรรถกถา คัมภีร์อธิบายความในพระไตรปิฎก เช่น มโนรถปुरुณี พระพุทธโฆสะจารย์แต่ง กล่าวถึงสถานที่ที่พระพุทธเจ้าจำพรรษาตลอด ๔๕ พรรษา คือ

๑) อิลิปตนมฤคทายวัน	๒-๔) ราชคฤห์
๕) เวสาลี	๖) มกุฏบวรพรต
๗) ดาวดึงส์	๘) เกสกลาวัน (ใกล้สูงสูมารคีรี)
๙) โกถัมพี	๑๐) ปาลีโลยกะ
๑๑) นาฬา	๑๒) เวรัญชา
๑๓) จาลิยบรรพต	๑๔) เขตวัน
๑๕) กบิลพัสดุ์	๑๖) อาฬวี
๑๗) ราชคฤห์	๑๘-๑๙) จาลิยบรรพต
๒๐) ราชคฤห์	๒๑-๔๕) เขตวัน หรือบุพพาราม

๓. ฎีกา คัมภีร์อธิบายความของอรรถกถา

๔. อนุฎีกา อธิบายความในฎีกา

๕. โยชนา อธิบายความหมายของศัพท์และความสัมพันธ์ของศัพท์

๑๓. สถาบันการศึกษาพุทธจิตวิทยา

สถาบันทางการศึกษา คือ โรงเรียน วิทยาลัย มหาวิทยาลัย ได้จัดรูปแบบการศึกษาจากพระไตรปิฎกขึ้นในวัด วิหาร อาศรม หรือพระราชวัง พระสาวกและพุทธบริษัท ได้ปรับปรุงและขยายการศึกษาออกเป็น วิทยาลัย มหาวิทยาลัย ภายใต้การอนุเคราะห์และอุปถัมภ์จากรัฐบาลประเทศนั้นๆ ที่พระพุทธศาสนาเผยแผ่เข้าไป การศึกษาจิตวิทยาพระพุทธศาสนา ได้แบ่งออกเป็นสาขาต่างๆ เช่น อภิจิตวิทยา อภิธรรม ปรจิตวิทยา เป็นต้น จากในอดีตจนถึงปัจจุบันที่พอจะกล่าวได้ดังนี้

ก. มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาในอดีต เช่น มหาวิทยาลัยนาลันทา วิกรมศิลา อุทัย ประตักกศิลา เป็นต้น สถาบันดังกล่าว ยึดพระไตรปิฎกเป็นแม่บทของการศึกษา ทั้งตามภาษามคธ และภาษาสันสกฤต

ข. มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาในปัจจุบัน พระพุทธศาสนาเมื่อเผยแพร่เข้าไปในประเทศนั้นๆ ก็ได้มีการปรับปรุงพัฒนาไปตามวิถีชีวิตของคนในชุมชนและประเทศนั้นๆ โดยไม่มีนโยบายที่จะทำลายหรือลบล้างประเพณีหรือวัฒนธรรมที่มีอยู่เดิม แม้แต่ระบบการศึกษาที่พัฒนาไปตามวิถีชีวิตของคนในประเทศนั้น ซึ่งสามารถแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท ดังนี้

๑. มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท เป็นมหาวิทยาลัยที่ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักในการศึกษาพระพุทธศาสนา เช่น ประเทศศรีลังกา ไทย พม่า เขมร ลาว เป็นต้น

๒. มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน เป็นมหาวิทยาลัยที่ใช้ภาษาสันสกฤตเป็นหลักในการศึกษาพระพุทธศาสนา เช่น ทิเบต มองโกเลีย จีน เกาหลี เวียดนาม และญี่ปุ่น นอกจากนี้ ยังได้แปลมาเป็นภาษาประจำชาติของตนเอง

๓. มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแบบตะวันตก เป็นลักษณะการศึกษาแบบรวม คือ มีทั้งใช้ภาษาบาลี สันสกฤต ทิเบต จีน ญี่ปุ่น แล้วแต่ประเทศที่นำพระพุทธศาสนาเข้าไปเผยแพร่ เช่น ประเทศแถบสแกนดิเนเวีย อังกฤษ อเมริกา เยอรมัน รัสเซีย เนเธอร์แลนด์ ฝรั่งเศส ออสเตรเลีย เป็นต้น

๑๔. ประโยชน์ของการศึกษาพุทธจิตวิทยา

จุดเด่นของพระพุทธศาสนาที่เป็นที่สนใจของผู้ศึกษา ก็คือพระพุทธศาสนาเน้นหนักในเรื่องการศึกษาเรื่องจิตมาก และพุทธจิตวิทยาก็เน้นไปที่การศึกษาเรื่องจิต ซึ่งเมื่อศึกษาก็จะก่อให้เกิดประโยชน์ ดังนี้

๑. ทำให้เข้าใจชัดเจนถึงกระบวนการทำงานของจิต ธรรมชาติ และเหตุปัจจัยต่างๆ ที่เป็นตัวภาวะแฝงของจิต

๒. สามารถควบคุมความทุกข์และสร้างเหตุปัจจัยใหม่ เพื่อจะช่วยขจัดภาวะแฝงที่ทำให้เกิดทุกข์นั้นๆ หมดไป

๓. สามารถปลดเปลื้องทุกข์ทางกายและทุกข์ทางใจได้สิ้นเชิง บรรลุถึงความสุขสมบูรณ์ของชีวิต และเข้าถึงความสงบแห่งจิตใจได้อย่างแท้จริง

เอกสารอ้างอิง

- กิ่งแก้ว ทรัพย์พระวงศ์. **จิตวิทยาทั่วไป**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยกรุงเทพ, ๒๕๔๓.
- คณาจารย์เลี้ยงเซียง. **พุทธประวัติฉบับมาตรฐาน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเซียง, ๒๕๔๗.
- จำนงค์ อติวัฒน์สิทธิ์. **สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.
- จิราภา เต็งไตรรัตน์ และคณะ. **จิตวิทยาทั่วไป**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). **พระไตรปิฎกสิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้**. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักพิมพ์แมสโปรดักส์, ๒๕๔๖.
- พิสิฐ เจริญสุข. **คู่มืออบรมสมาธิ**. กรุงเทพฯ ฯ : กระทรวงศึกษาธิการ กรมการศาสนา, ๒๕๕๒.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก ๒๕๐๐**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๖-๒๕๓๒.
- _____. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙
- _____. **อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาอฎฐกถา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๒-๒๕๓๔.
- _____. **อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาอรรถกถา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕-๒๕๕๗.
- _____. **ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาฎีกา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๕๔-๒๕๕๖.
- วิทยากร เขียงกุล. **จิตวิทยาและการพัฒนาตนเอง**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เดือนตุลา, ๒๕๕๒.
- สมเด็จพระปรมาทิตยธิบดีฯ. **พระบรมสมโพธิกถา (พิศดาร ๒๗ ปริเฉท)**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเซียง, ม.ป.ป.